

भारतातील नागरी समाज आणि प्रशासकीय भ्रष्टाचाराविरुद्ध जन आंदोलनांचे अवलोकन

शिंदे प्रकाश ज्योतीराम

(संशोधक विद्यार्थी)

लोकप्रशासन विभाग,

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

मो . ८८३०७४७७०२

गोषवारा: भारतातील भ्रष्टाचारविरोधी चळवळीला संदर्भित करणे आणि या चळवळीने नागरी समाजाला कसे एकत्रित केले तसेच नागरी समाजासोबत चर्चा करण्यासाठी केंद्र सरकारवर कशा प्रकारे दबाव आणला आणि शेवटी त्यातून काय साध्य झाले याची समीक्षा आणि परीक्षण संशोधकाने या शोधनिबंधाच्या मध्येमातून केले आहे. या शोधनिबंधातून संशोधकाने भारतातील नागरी समाजाने भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलनातून सत्तेच्या राजकारणापर्यंत केलेल्या संक्रमणाची रूपरेषा मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. भ्रष्टाचाराचा मुकाबला करण्यासाठी नागरी समाजाच्या भूमिकेचे परीक्षण करणे आणि आवश्यक आव्हानांची रूपरेषा तयार करणे हे या शोधनिबंधाचे मुख्य उद्देश आहेत. प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. तसेच प्रस्तुत संशोधन हे दुर्यम तथ्ये स्रोतांवर आधारित आहे.

बीजसंज्ञा:- नागरी समाज, प्रशासकीय भ्रष्टाचार, जन आंदोलन

प्रस्तावना

कोणत्याही देशात सक्रिय नागरी समाजाशिवाय सुशासनाचा प्रसार आणि संस्थात्मकीकरण शक्य नाही. सुशासनामध्ये नागरी समाजाची भूमिका लोकांना त्यांच्या मूलभूत अधिकारांची आणि जबाबदाऱ्यांची माहिती देणे आहे. याव्यतिरिक्त, नागरी समाज हे लोकांना सरकार आणि राज्य संस्थांच्या भूमिकेबद्दल तसेच राज्य कार्यकर्त्यांच्या जबाबदाऱ्यांबद्दल जागरूक करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. त्या ज्ञानाशिवाय, बहुतेक लोकांना शासन, सार्वजनिक समस्या आणि प्रशासकीय संरचना आणि कार्ये याबद्दल माहिती नसते. शिवाय, नागरी समाज लोकांना त्यांच्या समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी आणि राज्यकर्ते आणि प्रशासकांशी संवाद साधण्यासाठी मंच प्रदान करते. नागरी समाज लोकांना प्रशासनाच्या प्रक्रियेत जास्तीत जास्त सहभागी होण्यासाठी व्यासपीठ प्रदान करते. सार्वजनिक

कामकाजात लोकांचा सहभाग हे सुशासनाचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. सुशासनाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे पारदर्शकता. सक्रिय नागरी समाजामुळे लोकांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव असल्यास, त्यांना प्रशासनाच्या प्रक्रियेत पारदर्शकतेची आवश्यकता असल्याची माहिती दिली जाईल. शिवाय, सुजाण नागरिक हे शासन प्रणाली आणि प्रशासनाच्या संरचनेत उत्तरदायित्वासाठी अत्यावश्यक आहे. कारण सुजाण नागरिकांशिवाय शासन यंत्रणेवर विशेषतः प्रशासन आणि राज्य कार्यकर्त्यांवर आवश्यक सार्वजनिक दबाव आणला जाऊ शकत नाही, जेणेकरून ते जनतेच्या नावाखाली जे काही करतात त्यास जबाबदार आणि उत्तरदायी असावे.

लोकांना कायद्याच्या नियमाची गरज आणि मूल्य याची जाणीव करून देण्यासाठी, तसेच सरकारी संस्थांना आणि राज्याच्या कार्यकर्त्यांना कायद्याचे राज्य सुनिश्चित करण्यासाठी महत्त्व आणि त्यांच्या संबंधित भूमिकांबद्दल माहिती देण्यासाठी नागरी समाज देखील महत्त्वपूर्ण आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिक स्तरावर करण्यात आलेल्या दोन सर्वात मोठ्या संस्थात्मक सुधारणांपैकी भ्रष्टाचारविरोधी चळवळ ही एक प्रमुख सुधारणा आणि दुसरी लोकशाहीकरण चळवळ आहे. या दोन सुधारणांपैकी लोकशाहीकरणाची चळवळ अंशतः यशस्वी झाली आहे, तर भ्रष्टाचारविरोधी चळवळ बहुतांश देशांमध्ये अपयशी ठरली आहे. भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलन अपयशी ठरले असले तरी कोणत्याही स्वरूपातील भ्रष्टाचार हा समाजाच्या आरोग्यासाठी चांगला नसून तो खपवून घेतला जाऊ नये, असे या आंदोलनाने स्पष्ट केले होते.

भारतातही 2011 मध्ये भ्रष्टाचाराविरुद्ध भारत या नावाने भ्रष्टाचाराविरुद्ध ऐतिहासिक आंदोलन झाले. ही चळवळ किमान दोन अर्थानी ऐतिहासिक आहे. प्रथम, भ्रष्टाचाराविरुद्ध एवढी मोठी चळवळ स्वतंत्र भारतात प्रथमच झाली. दुसरे, भारतीय नागरी समाजाने या चळवळीच्या यशात महत्त्वाची आणि निर्णायक भूमिका बजावली. लोकपाल नावाच्या लोकपाल प्रणालीच्या कक्षेत सर्व राजकीय पदे आणि नागरी सेवकांना आणणे हे त्याचे मुख्य उद्दिष्ट होते. जरी ही चळवळ मर्यादित प्रमाणात यशस्वी झाली आणि काही काळानंतर ती विसरून गेली, तरीही याने अपेक्षित दिशेने धोरण तयार करण्यात नागरी समाजाची ताकद दाखवली आहे. राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवरील सरकारांनी या समस्येचे गांभीर्य समजून घेतले आहे आणि जनतेमधील वाढती अशांतता कमी करण्यासाठी भ्रष्टाचाराच्या

समस्येकडे लक्ष देण्याचा प्रयत्न केला आहे. लोकशाहीला प्रक्रियात्मक आणि वस्तुनिष्ठ दोन्ही आयाम आहेत. म्हणजे लोकशाही ही केवळ निवडणूक प्रक्रियेपुरती मर्यादित नसून लोकांच्या सामाजिक आणि आर्थिक आकांक्षा पूर्ण करते. भारत हा एक मोठा देश आहे आणि प्रत्येक लोकशाही देशात सुशासनाची गरज आहे ज्यामध्ये पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, कायद्याचे राज्य आणि सरकारी व्यवस्थेत लोकसहभाग यांचा समावेश आहे.

संशोधन साहित्याचा आढावा

मायकेल जॉन्स्टन (२००९) यांनी "सिव्हिल सोसायटी आणि करप्शन मोबिलायझिंग फॉर रिफॉर्म" या पुस्तकात असे नमूद केले आहे कि, बहुतेक समाजांमधील भ्रष्टाचार नियंत्रित करण्यात सशक्त नागरी संस्थांची मोठी भूमिका असते आणि सुधारक मान्य करतात की, वैयक्तिक आणि संघटित अशा दोन्ही नागरिकांनी सुधारणांमध्ये सहभाग घेतला पाहिजे. पण ते ध्येय पूर्ण करणे कठीण झाले आहे.

न्यायाधीश पी., (२०११) यांनी नमूद केले की, सामाजिक चळवळी हे बदल साध्य करण्याच्या दिशेने कार्य करणारे संघटित सामूहिक प्रयत्न म्हणून समजले जाते. वर्तमानात काय चूक आहे आणि भविष्यात काय करण्याची गरज आहे हे ओळखण्यासाठी सर्व सामाजिक चळवळींची एक विचारधारा असते. **राज कुमार (२०११)** यांनी निरीक्षण केले की, भारतीय लोकशाहीतील भ्रष्टाचाराची गतिशीलता बहुआयामी आहे. भ्रष्टाचाराने भारतातील शासनाच्या सर्व संस्थांची परिणामकारकता अस्थिर केली आहे ज्यामुळे कायद्याचे राज्य आणि न्याय मिळवणे कमजोर झाले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. नागरी समाजाची भ्रष्टाचार विरोधी चळवळीचा आढावा घेणे.
२. भारतातील नागरी समाजाने भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलनातून सत्तेच्या राजकारणापर्यंत केलेल्या संक्रमणाची रूपरेषा मांडणे.
३. भ्रष्टाचाराविरुद्ध लढण्यासाठी नागरी समाजाने घेतलेल्या भूमिकेचे परीक्षण करणे

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. सध्याच्या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक आणि शोधात्मक संशोधन पद्धती वापरल्या आहेत. तसेच प्रस्तुत संशोधन हे दृश्यम तथ्ये स्रोतांवर देखील आधारित आहे

भारत आणि भ्रष्टाचार

भ्रष्टाचार म्हणजे सचोटीचा अभाव किंवा बेकायदेशीर निधी मिळविण्यासाठी किंवा वैयक्तिक फायद्यासाठी सत्तेचा दुरुपयोग करण्यासाठी सत्तेत स्थित असलेल्या लोकांनी किंवा संस्थांनी केलेला फौजदारी गुन्हा आहे. यामध्ये कायदेशीर प्रक्रियांसह लाचखोरी आणि फसवणूक यासह विविध प्रकारच्या क्रियांचा समावेश असू शकतो. जेव्हा एखादा पदाधिकारी किंवा लोकसेवक त्याच्या फायद्यासाठी बेकायदेशीर वर्तन करतो तेव्हा राजकीय भ्रष्टाचार होतो. जागतिक भ्रष्टाचार निर्देशांकात भारताच्या क्रमवारीत सुधारणा झाली असली तरी भारत भ्रष्टाचारमुक्त देश होण्यापासून दूर आहे. संपूर्ण ब्रिटीश साम्राज्यात भारत भ्रष्टाचाराने माखलेला होता.

भारत सरकार आणि राजकीय पक्ष त्यांच्या भ्रष्टाचारासाठी बदनाम आहेत. भ्रष्ट व्यवहारात अडकण्यापेक्षा त्यांनी भ्रष्टाचाराची समस्या दूर करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. भारतातील राजकारणात कोणीही सहभागी होऊन राजकीय पक्ष स्थापन करू शकतो. वैयक्तिक पात्रता पात्रता निकषांचा भाग नाही. ज्या मंत्र्यांची कोणतीही पात्रता नाही आणि ज्यांना भारताच्या राजकीय व्यवस्थेची फारशी माहिती नाही अशा मंत्र्यांची नियुक्ती करण्यात आली आहे. काही लोकांना फौजदारी गुन्ह्यात शिक्षा झाली आहे. भारतीय पद्धतीचा भ्रष्टाचार आणि विकसित देशांतील भ्रष्टाचार यात लक्षणीय फरक आहे. अमेरिका, जपान, दक्षिण कोरिया, इस्रायल यांसारख्या देशांमध्येही भ्रष्टाचार बोकळला असून, अनेक पंतप्रधान आणि राष्ट्राध्यक्षांना भ्रष्टाचारावरून राजीनामा द्यावा लागला आहे. तथापि, भारताप्रमाणे, तेथील सामान्य लोकांना दैनंदिन जीवनात भ्रष्टाचाराला सामोरे जावे लागत नाही. याशिवाय, काहीवेळा स्पर्धक (सरकारी कार्यालये आणि राजकीय पक्षांमध्ये) असतात जे लाचेच्या बदल्यात सेवा देण्याचे आश्वासन देतात.

भारतातील नागरी समाज आणि प्रशासकीय भ्रष्टाचाराविरुद्ध जनआंदोलने

भारताच्या प्रभावहीन आर्थिक विक्रमाचे आणि त्यातील लाखो नागरिक गरिबीत जगत आहेत याचे एक स्पष्टीकरण म्हणजे राजकीय भ्रष्टाचार आणि अस्थिरता जे सरकारच्या सर्व स्तरांवर सहज दिसून येते. दुर्दैवाने, सध्याच्या व्यवस्थेत भ्रष्टाचाराविरुद्ध लढण्यासाठी नागरिकांकडे फारच कमी माध्यमे आहेत. भारतात अनेक जनआंदोलने झाले ज्याने भ्रष्टाचारविरोधी कडक कायदे आणि

देखरेखीसाठी स्वतंत्र लोकपाल (जनलोकपाल विधेयक) स्थापन करण्यासाठी दबाव आणला होता. लोकसेवक आणि राजकारण्यांचा संभाव्य भ्रष्टाचार. ही मूलतः काही सार्वजनिक लोकांकडून राजकीय पक्ष स्थापनेसाठी मार्ग प्रशस्त करणारी नागरी समाजाची चळवळ होती. त्यांनी देशभरात एक शक्तिशाली भ्रष्टाचारविरोधी भावना ठळक केली आहे. भ्रष्टाचारमुक्त भारताच्या 'विहजनसाठी तुटपुंजे पोलीस कर्मचारी आणि सरकारी अधिकारी, उच्चपदस्थ नोकरशहा आणि राजकारणी आणि छोटे-मोठे उद्योगधंदे यांचा शोध घेणे आवश्यक आहे. नागरी समाजाने भारताच्या भ्रष्टाचारविरोधी भावनांचा वापर करून उल्लेखनीय कार्य केले आहे.

भारतातील भ्रष्टाचारविरोधी चळवळ 2011 मध्ये सुरु झालेल्या संपूर्ण भारतातील निदर्शने, संप आणि निषेधांचा एक क्रम होता आणि एक मजबूत कायदा स्थापित करणे हे उद्दिष्ट होते. ही चळवळ प्रामुख्याने अहिंसक मार्गाची होती. त्यात मोर्चे, निषेध, सार्वजनिक अवज्ञा, रॅली, उपोषण आणि संवाद साधण्यासाठी, संघटित करण्यासाठी आणि जागरूकता वाढवण्यासाठी सोशल मीडियाचा समावेश होता. निदर्शने निपक्षपाती होती आणि बहुसंख्य निदर्शकांचा त्यांच्या शक्ती संरचना मजबूत करण्यासाठी प्रमुख पक्षांच्या प्रयत्नांना विरोध होता.

युनायटेड स्टेट्समधील दांडी मार्च दुसरी ही भारतातील भ्रष्टाचाराविरुद्ध सुरु झालेली २४० मैलांची स्वदेशी चळवळ होती. हे १२ मार्च २०११ रोजी सुरु झाले आणि २६ मार्च रोजी संपले. त्यात लोकपाल विधेयक आणि काळा पैसा परत करण्याची मागणी करण्यात आली. भारतातील ४० शहरे, यूएसए मधील ४५ शहरे आणि जगभरातील इतर आठ देशांमध्येही हा निषेध करण्यात आला.

या घटनेनंतर अण्णा हजारे यांनी ठोस भ्रष्टाचारविरोधी कायदा तयार करण्यासाठी संयुक्त सरकार आणि नागरी समाज प्रतिनिधींची समिती स्थापन करण्यास सांगितले. मात्र, भारताचे पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांनी हजारे यांची विनंती धुडकावून लावली. परिणामी, ५ एप्रिल २०११ रोजी अण्णानी दिल्लीच्या जंतरमंतरवर उपोषण सुरु केले. तो भारत अगेन्स्ट करप्शन मोहिमेचा एक भाग होता. जोपर्यंत कायदा होत नाही तोपर्यंत उपोषण सुरुच राहणार असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले. हजारे यांनी राजकारण्यांना त्यांच्यासोबत राहू दिले नाही आणि ज्यांनी त्यांच्यासोबत जाण्याचा प्रयत्न केला त्यांना बाहेर काढण्यात आले. मुंबई, बंगळुरु, अहमदाबाद आणि चेन्नई सारख्या इतर भारतीय शहरांमध्ये

निषेध पसरले आहेत. अण्णा हजारे यांच्या भ्रष्टाचारविरोधी मोहिमेला क्रीडा, बॉलीवूड आणि व्यवसायातील मान्यवरांनी पाठिंबा दिला होता. मसुदा समितीचे नेतृत्व नागरी समाजाच्या सदस्याऐवजी सरकारने नियुक्त केलेल्या मंत्र्याने केले आहे, कारण निदर्शकांना विधेयक आणि सदस्यांना सरकारला कमजोर करण्यापासून रोखायचे होते म्हणून सरकार कार्यकर्त्यांशी मतभेद होते.

याच महिन्यात बाबा रामदेव यांनी भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलन भारत स्वाभिमान आंदोलन स्थापन करण्याची घोषणा केली. तथापि, जूनच्या सुरुवातीला प्रमुख केंद्रीय मंत्र्यांनी रामदेव यांची भेट घेऊन त्यांच्याशी चर्चा केल्यावरच या चळवळीला जोर आला. रामदेव यांनी अण्णा हजारे यांच्या भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलनाला पाठिंबा दिला आणि त्यांनी ४ जून रोजी नवी दिल्लीच्या रामलीला मैदानात दुसऱ्या मोठ्या आंदोलनाचे नेतृत्व केले आणि काळ्या पैसाबद्दल जनमानसात जन जागरूकता निर्माण केली. करमुक्त पैसा हा राष्ट्रीय खजिना म्हणून घोषित करावा आणि आंतरराष्ट्रीय बँकांची मनी लाँड्रिंग हा सरकारविरुद्ध गुन्हा मानला जावा, अशी मागणीही त्यांनी केली. हा देखील भ्रष्टाचार विरोधी भारत मोहिमेचा एक भाग होता. ५ जून रोजी पोलिसांनी रामलीला मैदानावर छापा टाकला, रामदेव यांना ताब्यात घेतले आणि अश्रुधुराच्या नळकांड्या वापरून त्यांच्या समर्थकांना बाहेर काढले. त्याच्या अटकेनंतर, ६ जून रोजी, भारतीय राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाने केंद्रीय गृह सचिव, दिल्ली शहर पोलीस आयुक्त आणि दिल्ली महासचिव यांना दोन आठवड्यांच्या आत घटनेचा अहवाल देण्याची विनंती केली. या मानवी हक्कांच्या उल्लंघनामुळे अण्णा हजारे चिडले, त्यांनी दुसरे उपोषण करून प्रतिसाद दिला. बंगळूरु, हैदराबाद, चेन्नई, जम्मू, मुंबई, लखनौ आणि नेपाळमध्ये निदर्शने करण्यात आली.

निष्कर्ष

जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाहीपैकी एक म्हणून भारत हा सर्वात भ्रष्ट कार्य करणाऱ्या लोकशाहीपैकी एक आहे. 2010-2012 या कालावधीत भारताने उच्च-स्तरीय घोटाळ्यांच्या संख्येत वाढ अनुभवली ज्याने आंतरराष्ट्रीय समाजाला सावध केले आणि ग्राहकवादाच्या अपवादात्मकपणे मजबूत ओळख-आधारित स्वरूपावर आधारित भारताला “संरक्षक लोकशाही” ही पदवी मिळवून दिली. नोकरशाही आणि राजकारण्यांचे समन्वय महाघोटाळ्यांच्या मालिकेत गुंतले आहे, ज्यामुळे

भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलनांची लाट उसळली. जनलोकपाल विधेयक किंवा नागरिकांचे लोकपाल विधेयक हा नागरी समाजाचा पुढाकार होता ज्याने भ्रष्टाचारविरोधी चळवळीचा एक भाग म्हणून महत्त्वपूर्ण गती मिळवली, सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही क्षेत्रातील भ्रष्टाचाराच्या असह्य पातळीच्या अनुभवांमुळे प्रेरित झाले. भारतातही 2011 मध्ये भ्रष्टाचाराविरुद्ध भारत या नावाने भ्रष्टाचाराविरुद्ध ऐतिहासिक आंदोलन झाले. ही चळवळ किमान दोन अर्थानी ऐतिहासिक आहे. प्रथम, भ्रष्टाचाराविरुद्ध एवढी मोठी चळवळ स्वतंत्र भारतात प्रथमच झाली. दुसरे, भारतीय नागरी समाजाने या चळवळीच्या यशात महत्त्वाची आणि निर्णायक भूमिका बजावली. लोकपाल नावाच्या लोकपाल प्रणालीच्या कक्षेत सर्व राजकीय स्वामी आणि नागरी सेवकांना आणणे हे त्याचे मुख्य उद्दिष्ट होते.

संदर्भ सूची

१. द. ना. धनागरे (२००५) नागरी समाज, राज्यसंस्था आणि लोकतंत्र : भारतीय संदर्भात विवेचन, प्रजापाठशाळा मंडळ पृ ५४
२. संगमेश्वर निला,(२०१६). नागरी समाज आणि भारतीय लोकशाही. Indian Streams Research Journal, Vol. VI, Issue. II,
३. तांबे श्रुती(२०११) 'नागरी समाजाच्या पुनर्व्याख्येची गरज' परिवर्तका वाटसरू.पृ.१३
४. अरविंद केजरीवाल (२०१२) "स्वराज" (हिंदी) हारपरकॉलिन्स पब्लिशर्स इंडिया, १७५ पाने.
५. Rao, N. Bhaskara, (2013). Good Governance: Delivering Corruption- free Public Services, New Delhi, Sage Publications.
६. Ashutosh (2012) *Anna: 13 Days That Awakened India*, Paperback, Published February 2nd 2012 by Harpercollins 248 pages.
७. Kiran Bedi (2013) *Kiran Bedi Be The Change Fighting Corruption* Sterling Publishers Pvt Ltd. (25 February 2013), 146 Pages
८. O.P Dhiman and C.P Sharma (2013) *Corruption and Lokpal*, Kalpaz Publications. Pages 307.